

СУРХОН ДАВЛАТ ҚҰРИҚХОНАСИНИНГ ТАБИИЙ ТУЗИЛИШИ

Девонова Нигора

*Термиз давлат университети докторанти
nigoradevono88@gmail.com*

Аннотация: Мақолада Сурхон давлат қўриқхонасининг табиий тузилиши ҳақида маълумот берилади. Ушбу мақола орқали Сурхон давлат қўриқхонасининг рельефи, тупроғи, суви, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақида маълумот келтирилган.

Калит сўзлар: Олтиқунлик, Чунгилдара, Тангидевол (Тангидовон), Куюкдара (Кийикдара), Заравутсой, Палангдара, Қўлдароздара, Қуруққулдара, Оқдара, Шомуроддара, Искандардара, Боғлидара, Чинқирдара

Сурхон давлат қўриқхонаси (категория IUCN Ia) Ўзбекистон Республикаси Министрлар Советининг “Сурхон давлат қўриқхонаси тўғрисида” ги № 445-сонли фармони (1986 йил 8 сентябрь) билан ташкил қилинган.

Сурхон давлат қўриқхонаси Кухитанг тоғининг шарқий ёнбағирларида жойлашган бўлиб, ҳудуди Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманига қарайди. Ғарбий чегараси Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон Республикасининг давлат чегарасига тўғри келади.

Сурхон давлат қўриқхонасининг умумий майдони 23802 га бўлиб, унинг ҳудуди 7 бўлим, 10 айланма ва 14 кварталга ажратилган. Ҳар бир бир бўлим ўз ичига муайян айланма ва кварталларни олади.

Сурхон давлат қўриқхонасининг муҳофаза қилиш ишларини самарали ташкил этиш, табиатга антропоген таъсирни камайтириш мақсадида асосий ҳудуди атрофида 16695 га майдонда қўриқланма ёки буфер зона ташкил этилган

Сурхон давлат қўриқхонаси денгиз сатҳидан 850 метрдан

3137 метргача баландликдаги ҳудудни уз ичига олади ва Кухитанг тизмасининг шарқий ён бағирларида жойлашган. Тизманинг ёнбағирлик хусусияти асосан шимолий-ғарбдан жанубий-шарқ томонга пасайиб боради. Энг юқори нуқтаси Айрибобо чўққиси бўлиб, ушбу тоғ

3137 метр баландликка эга. Қўриқхона рельефи мураккаб бўлиб, чуқур даралар ҳосил қилиб оқадиган сойлар таъсирида парчаланиб кетган. Баландлиги 500-600 метрдан ошадиган қоялар тоғ юзасидан кўтарилиб туради. Улар асосан оҳақтошли жинслар, гранит ва сланецли қатламлардан ташкил топган. Айрим жойларда қалинлиги 50-150 см келадиган кумир қатламлари ҳамда магматик жинслар учраб туради. Кухитанг тизмасининг ғарбий ён бағирлари қия бўлиб, Туркменистон Республикаси ҳудудига тегишли. Қўриқхонанинг ғарбий чегаралари Ўзбекистон ва Туркменистон ўртасидаги

давлат чегараларига тўғри келиб, тизманинг юқори кесилмасидан ўтади. Куҳитанг тизмасининг шаркий ёнбағирлари тик бўлиб, даралар ва жарликлар жуда кўп. Бундай даралар (масалан, Олтиқунлик, Чунгилдара, Тангидевол (Тангидовон), Куюкдара (Кийикдара), Заравутсой, Палангдара, Қўлдароздара, Қуруққулдара, Оқдара, Шомуроддара, Искандардара, Боғлидара, Чинқирдара ва бошқалар) қўриқхонанинг шимолий қисмида кўп учрайди. Қўриқхона ҳудудининг ташқи томонида ноёб ҳайвонлар, масалан морхўр, жайрон, бухоро тоғ қўйи ва бошқа ҳайвонлар учрайдиган массив ва даралар - Қўлват, Зарвус, Қизил, Оқтош, Хўжаибеш, Даройигул, Панжоб, Хамкон каби жойлар кўп.

Сурхон давлат қўриқхонаси тоғли ўлкада жойлашганлиги туфайли ҳудудда тоғ тупроқлари шаклланган. Бу тупроқлар баландлик минтақаланиши асосида тарқалган ва асосий тупроқлари ҳамда уларнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Тоғ жигар ранг тупроқ – чиринди микдори 4-6% бўлиб, 2000-2500 метр баландликкача бўлган ҳудудда тарқалган.

2. Оч қўнғир тоғ тупроғи – чиринди микдори 4-5% бўлиб, 2500 метрдан баланд бўлган барча ҳудудларда тарқалган.

3. Тоғ ўрмон қўнғир тупроғи – чиринди микдори 8-10 % га етиб, асосан арчазор ва кенг баргли ўрмонзорларда тарқалган.

4. Тўқ тусли бўз тупроқлар қўриқхонанинг 1400-1500 метргача булган ҳудудини эгаллайди.

5. Тоғли ўтлоқ – ботқоқ тупроқлар – сизот сувлар ер юзасига яқин булган майдонларда тарқалган.

Тупроқларни ўрганиш шуни кўрсатадики, йилнинг куруқ даврида тупроқларнинг юқори қатламлари сезиларли даражада қуриб қолади. Тупроқ қатламининг асосий қисми жигарранг-карбонатли хусусиятга эгадир. Қўриқхона ҳудудидан ташқари жойларда асосан типик бўз тупроқ тарқалган.

Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудуди кўплаб доимий ва вақтинчалик оқар сув манбаларига эга бўлиб, улар кўпгина кичик сой ва жилғалардан таркиб топган. Мазкур ҳудуддаги сойлар арид, яъни қурғоқчил зонага хосдир. Улардан энг йириклари Лайлагансой (Тангидеволсой) ва Қизилолмасой дарёлари ҳисобланади. Лайлагансой ўзининг юқори оқим қисмида Тангидеволсой деб номланади. Мазкур сой қўриқхона ҳудудининг шимолий чегараси бўйлаб жойлашган Тангидевол дарасидан оқиб ўтиб, Куҳитанг тизмасини кўндаланг равишда кесиб ўтади ҳамда адир зонасида жойлашган Хатак қишлоғи яқинида бир мунча текисроқ водийга чиқади. Қизилолмасой қўриқхонанинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, қўриқхона ҳудудидан Қизилолма қишлоғига оқиб чиқади. Бошқа сойлар унча йирик эмас. Ушбу сойларнинг суви деярли қўриқхона ҳудуди атрофида жойлашган дастлабки қишлоқлар эҳтиёжи учун сарфланади. Бундай сойлар таркибига Хўжанқосой, Шалқонсой, Қизилолмасой,

Вандобсой, Кампиртепасой, Мачиллисой, Шахтасой, Бешболасой, Шержонсой, Олчалисой, Ўзбекистонсой ва бошқаларни киритиш мумкин.

шаршаралардан энг йириги Мачиллисой сойдаги Катта шаршара бўлиб, унинг баландлиги 10 метрдан ошади.

Сурхон давлат қўриқхонаси иқлимига Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган чўлли текисликлар кучли таъсир қилади. Қўриқхона этакларида иқлим чўл иқлими бўлиб, баландликка кўтарилган сари ўзгариб боради. Ёзда ҳарорат +400, +470 гача кўтарилса, қишда -150, -200 гача пасаяди. Ёғин кам, асосан ёмғир тарзида тушади ҳамда йил давомида нотекис тақсимланган. Энг кўп ёмғир баҳор фаслида тушади. Қор кам тушади ва тез эриб кетади. Қуёшга тескари ёнбағирлар ва унгурларда қор бирмунча давомли сақланиб, қор қопламининг қалинлиги 40-120 см га етади. Тез-тез гармсел ва афғон шамоллари эсиб, ёзда ўсимликларга салбий таъсир кўрсатади.

Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудуди ўсимлик турларига бой бўлиб, мутахассисларнинг фикрига кўра, 80 оила 378 туркимга мансуб

807 турдан ортиқ ўсимлик учрайди. Қўриқхонасининг пастки қисми адир минтақасига мансуб бўлиб, бу ерларда энг кўп тарқалган ўсимлик турлари ранг (илок) (*Carex pachysylis*), кўнғирбош (*Poa bulbosa*), майиншувоқ (*Artemisia*), қўзиқулоқ (*Phlomis thapsoides*), каррак (*Cousinia resinosa*), лолақизғалдоқ (*Parover pavonium*), андиз (*Inula grandis*), ширач (*Eremurus olgae*), итбурун наъматак (*Rosa canina*), далачой (*Hypericum perforatum*), ёввойи пиёз (*Allium suvorovii*) ва бошқалар ҳисобланади. Бу минтақадаги ўсимликларнинг кўпчилиги эфемерлар бўлиб, қўрғоқчил фаслда куриб қолади.

Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган турлар:

Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси “Қизил китоб”ига киритилган ўсимликлардан 42 та ўсимлик тури учраши аниқланган бўлиб, Ноёб ўсимлик турларидан 20 дан ортиқ тур, Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё ҳудуди учун эндемик турлар ҳисобланади.

Қўриқхонада ҳозиргача умуртқали ҳайвонлардан 26 тур сут эмизувчилар, 136 тур қушлар, 23 тур судралиб юрувчилар, 2 тур сувда ва қуруқликда яшовчи, 5 тур балиқлар синфига мансуб бўлган ҳайвонлар учраши аниқланган. 2021 йил баҳорги саноқ давомида 3473 ортиқ ҳайвонот олами объекти борлиги аниқланган. Ҳайвонлардан ёввойи чўчқа, морхўр, бухоро тоғ қўйи, бўри, тулки, тоғ сувсари, туркистон силовсини, бўрсиқ, шалпангкулоқ типратикан, узункулоқ куршапалак, ушан, кум куён, жайра, ўрмон сичкони, оддий дала сичкон, уй сичкони, курсичкон, туркистон каламуши, олакузан каби сутэмизувчи ҳайвонлар, бургут, болтаютар, қора ва оқ лайлак, каклик, тасқара, сариқ чумчуқ, киргий қора, калхат, кичик бургут, журчи, ок бошли кумой, жигалтой, итолги, туркистон лаққачаси ва бошқа бир қатор ҳайвон турлари қўриқхона табиатида ўзига хос аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган турлар:

Қўриқхонадаги муҳофазага олинган ҳайвонлардан 24 тур Ўзбекистон Республикаси “Қизил китоб”ига киритилган бўлиб, улар табиий мажмуалар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳайвонлар ҳисобланади.

Ноёб ҳайвонлардан 4 тур Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё ҳудуди учун эндемик турлар ҳисобланади.

Қўриқхонадаги муҳофазага олинган ҳайвонлардан 7 тур ҳайвон Халқаро ТМҚИ “Қизил китоб”ига киритилган бўлиб, мазкур ноёб турларидан морхўр ёки бурама шохли эчки (*Capra falconeri* Wagner, 1839), бухоро тоғ қўйи (*Ovis vignei* Blyth, 1841. ssp. *Ovis orientalis bocharensis* Nasonov, 1914), муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳайвонлар ҳисобланади.

Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудудида Айрибобо, Тошлиюрт, Хўжанқо-ота зиёратгоҳлари жойлашган бўлиб, ушбу зиёратгоҳ-қадамжоларда ислом олами дин пешволари ва муқаддам яшаб ўтган одамларнинг қабрлари бор.

Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудудининг чегарасида неолит даври одамларининг қояларда ов манзаралари тасвирланган Заравутсой дараси мавжуд. Ушбу петроглифларда қадимги одамларнинг ҳайвонларини овлаш манзаралари тасвирланган бўлиб, унинг ёши 15-20 минг йилга тенг.

Сурхон давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикасининг “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги қонунида белгиланганидек давлат қўриқхонаси ҳисобланади, ҳамда ушбу ҳудудда инсон ва унинг ҳар қандай турдаги хўжалик фаолияти таъқиқланган бўлиб, фақатгина илмий-тадқиқот ишлари олиб боришига рухсат берилади.

Таъқиқланади: Қўриқхона ҳудуди (акваторияси)да униг зиммасига юклатилган ишлардан ташқари ва қўриқхонада кечаётган табиий жараёнлар кечишининг бузилишига олиб келадиган ҳар қандай фаолият таъқиқланади, шулар қаторида:

Рухсат этилади: Сурхон давлат қўриқхонаси ҳудудида табиатни муҳофаза қилиш ва қўриқлаш ишларини олиб бориш, табаитни кузатиш ишларини олиб бориш, илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, белгиланган ва тасдиқланган режа асосида илмий мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш ва бошқалар.

Бу илмий маълумотлар асосида келажакда Сурхон давлат қўриқхонасида учровчи ҳайвон ва ўсимликлар турлар таркиби ва экологияси тўғрисида янада кўп илмий маълумотлар топиш имконияти мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Xasanov P.A. Xushboqova M.G. SURXON DAVLAT QO'RIQXONASI REKREATIONS TURISTIK OBYEKT SIFATIDA
2. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanidagi Ko'hitang tog'i <https://youtu.be./Lms0TbsFwE>.

3. Surxon davlat qo'riqxonasiga safar. G'o'rimbuloqning shifobaxsh xususiyati
<https://youtu.be/7BzLxKCXtq4>.